

НАЗАРБЕКОВА К.У.
Ж.Баласагын атындагы КУУ, Бишкек
НАЗАРБЕКОВА К.У.
КНУ им. Ж.Баласагына, Бишкек

КЫРГЫЗ ТОПТОРУНДА МАХМУД КАШГАРИНИН "ТҮРК ТИЛДЕРИНИН СӨЗДҮГҮН" ОКУТУУ

Преподавание "Словаря тюркских наречий" Махмуда Кашгари в кыргызских группах

Teaching "Compendium of the languages of the Turks" by Mahmud Kashgari in kyrgyz groups

Аннотация. Бул макала кыргыз топторунда Махмуд Кашгаринин "Түрк тилдер сөз жыйнагын" окутуу боюнча методикалык колдонмо катары берилди. Анда Орто-Азиялык илимпоз-энциклопедист Махмуд Кашгаринин "Түрк тилдери сөздүгү" тууралуу маалымат берилди. Сөздүктүн кыскача мазмуну, анын жазылыш тарыхы, чыгармадан үзүндүлөр, поэтикалык тексттер, акыл-насаат сөздөр, лирикалык ырлар орун алды. Студенттердин өз бетинче иштөөсү үчүн текстке чейинки жана тексттен кийинки тапшырмалар сунуш кылынды. Алар студенттердин сөздүк корун байытуу жана сынчыл ойлорду өстүрүүгө багытталган.

Урунттуу сөздөр: Махмуд Кашгари, түрк тилдери, Дивану лугати-ат түрк, кыргыз топтор үчүн методикалык колдонмо, сынчыл ойлор, сөздүк корун байытуу.

Аннотация. Данная статья предоставляется в качестве методического пособия для преподавания "Словаря тюркских наречий" Махмуда Кашгари в кыргызских группах. Дана информация о "Словаре тюркских наречий" среднеазиатского ученого-энциклопедиста Махмуда Кашгари. Есть краткое содержание словаря, история его написания, выдержки из произведения, поэтические тексты, наставления, лирические песни. Для самостоятельной работы студентам были предложены предтекстовые и послетекстовые задания. Они направлены на обогащение словарного запаса учащихся и развитие критического мышления.

Ключевые слова: Махмуд Кашгари, тюркские языки, словарь тюркских наречий, методическое пособие для кыргызских групп, критическое мышление, пополнение словарного запаса.

Annotation. This article is provided as a teaching aid for teaching "Compendium of the languages of the Turks" by Mahmud Kashgari in kyrgyz groups. Information about the "Compendium of the languages of the Turks" by the Central Asian scholar-encyclopedist Mahmud Kashgari is given. There is a summary of the dictionary, the history of its writing, excerpts from the work, poetic texts, instructions, as well as lyrical songs. For independent work, students were offered pre-text and post-text tasks. They are aimed at enriching students' vocabulary and developing critical thinking.

Key words: Mahmud Kashgari, Turkic languages, Compendium of the languages of the Turks, methodological manual for kyrgyz groups, critical thinking, vocabulary replenishment.

Текстке чейинки тапшырмалар:

1. Берилден макалдардын маанисин түшүндүргүлө. Эртеңки күн жеңил болсун десең, кыйынчылыкты бүгүн багындыр; Биз күнүмдүк адаттарыбыздын кулубуз, аны

өзгөртсөк, жашообуз өзгөрөт; Бактылуу адам - өтмүшүнө өкүнбөгөн, келечегинен коркпогон, бирөөнүн жашоосуна мурдун тыкпаган адам; Турмушуна өкүнбө, ачкычы өзүндө.

2. Берилген сөздөрдүн маанилештерин (синонимдерин) аныктагыла: Аалам, күчтүү, келечек, байыркы, дүнүйө, белгилүү, даанышман.

3. Омонимдердин (айтылышы окшош, маанилери ар башка сөздөр) маанилерин аныктап, аларга сүйлөм түзгүлө: дарек, ток, ат, жең, кырк, күбө, асыл, күл.

4. Берилген сөз айкаштарын катыштырып, сүйлөм түзгүлө: баалуу мурас, адабий тил, жаңы доор, руханий байлык, кол жазма, өмүр жолу, орто кылым.

5. Борбордук Азиядагы түрк элдерине таандык кандай адабий мурастарды билесинер?

Дүйнөлүк мааниге ээ "Түрк тилдеринин сөздүгүнүн" ("Дивани лугат ат-тюрк") автору - Махмуд Кашгари - белгилүү тюрколог, атактуу окумуштуу, тилчи, философ, тарыхчы, этнограф. Ал 1029-30 жылдары Ыссык-Көлдүн жээгиндеги байыркы Барскоон шаарында туулган. Кашкар жана Багдад калааларында билим алып, түрк тайпалары жашаган жерлерди кыдырып, алардын тилин, турмуш-тиричилигин, каада-салтын, ой-санаасын, тарыхын жакшы билип, өздөштүрүп, илим үчүн эң керектүү материалдарды жыйнаган. Эмгектин жаралышы тууралуу Махмуд Кашгари төмөнкүдөй ой бөлүшөт: "Өзүм анык таза тилде сүйлөгөн жана теги боюнча эң биринчи орунда турган түрк тукумунан чыксам да, түрктөрдүн ою-тоосун, түзүн талаасын нукум жерин калтырбай, айыл артынан айыл калтырбай кыдырып чыктым. Мен түрктөрдүн, түркмөндөрдүн, огуздардын, чигилдердин, ягмалардын, кыргыздардын уйкаштыкка келтирилген жандуу сөздөрүн акылыма түйдүм. Ушул түрдө өтө узак изилденгенден кийин жана изденүүдөн кийин мына бул китепти эң жатык тилде, барып турган көркөм үлгүдө жаздым". (3 - 46-б.)

Жыйнакта ошол мезгилдеги түркий элдеринин, анын ичинде кыргыздардын каада-салттарын, жашоо-турмушун, тил өзгөчөлүктөрүн, дүйнөгө көз карашын ар тараптан талдоого алынганын баамдайбыз. Автор өз көзү менен көргөн, өзү уккан материалдардын негизинде жүзөгө ашырган. Сөздүктү ар кыл этникалык топ, калктардын санжыра, макал-лакаптары мол. Алардын айрымдары азыркы күнгө чейин жаштарга таалим-тарбия берүүдө бүгүн да актуалдуу.

"Сөздүктүн" курамында 390дой макал-лакап, табышмак, ыр, учкул сөздөрдүн кездешиши аны поэтикалык-жыйнак чыгарма катары кабылдоого толук мүмкүндүк берет. Байыркы түрк поэзиясынын адис окумуштуусу И. Стеблева бул тууралуу ачык эле мындай деп жазган: "Диван лугат ат-түрк" лингвистикалык жана тарыхый-этнографиялык булак катары кызыктуулугунан сырткары, Махмуд ал Кашгари ар бир сөзгө мисал иретинде келтирген түрк тилиндеги чыгармалардан эки саптар, төрт саптар, поэтикалык үзүндүлөр мол экендиги менен да өтө баалуу...

"Сөздүктө" "кыргыз" деген этноним бир нече жолу кездешкендиктен жана поэтикалык тексттер, тилдин лексикалык курамы күбөлөп тургандан улам Махмуд Кашгари элибиздин арасында көбүрөөк болгонун байкоого болот. Ал анын үстүнө мындай деп жатпайбы: "Хирхиз" деген бир урууга жолуктум, алар таруу, гүрүнч, төө этинен башка ургаачы кой, эчки жана башкалардын этин жешет. Алардын өздөрүнчө туткан жолдору, пикирлери жана сыйынчу жайлары бар, бир жылда бир нече майрамдары бар, белгилери көк, түштүк тарапты карап намаз окушат, алардын жерлеринде жырткыч айбанаттар өтө көп".

Демек, логикалык жактан алганда "Сөздүктөгү" поэтикалык тексттер жалпы түрк тилдүү элдердин ичинде кыргыздарга да түздөн-түз тиешелүү экендиги өзүнөн өзү эле чыга келет. Анын үстүнө андагы тексттер менен фольклордук жанрыбыздагы үлгүлөрдүн маанисинин үндөштүгү, жалпылыгы таң калтырбай койбойт.

"Сөздүктө" төмөнкүдөй макал-лакаптар, учкул сөздөр кездешет: "От түтүнсүз болбойт, жигит жазыксыз болбойт", "Сөөксүз баш болбойт, башчысыз түрк болбойт", "Бычак канчалык курч болсо да, өз сабын кеспейт", "Адам аласы ичинде, жылкы аласы сыртында", "Арыстан картайса чычкан ийнин күзөтөр", "Куш канаты, эр аты менен", "Жаза атпаган мерген, жаңылбаган жаак болбойт", "Кут белгиси билим", "Хандын иши чыкса, катындын иши калар", "Көккө түкүрсө, көзгө түшөр", "Айтылган сөз - атылган ок", "Кош кылыч бир кынга батпайт", "Элчиге өлүм жок", "Сыр идиштин сыры кетсе да, сымбаты кетпейт", "Эмгек этсең эмээрсин", "Таш баш жарар, эмгек таш жарар", "Башкага ор казба, ага өзүң түшөсүң", "Билимдүү болом десең, даанышмандын айтканын тыңда" ж. б.

Бул сыяктуу макал-лакаптар, учкул сөздөр өзгөрүүсүз түрдө азыркы учурда кеңири пайдаланылып, жаштарды акылдуу, билимдүү, боорукер, адамкерчиликтүү, эмгекчил болууга үндөгөн, тарбиялык мааниси зор адабий материалдар болуп эсептелинет.

Өзү кыдырып чыккан түркий элдердин негизгилерин китебинин кириш бөлүмүндө санап бергени үчүн эле бабабызга өзгөчө ыраазылык билдирсек болот: "Мен өзүм алардын (түрктөрдүн) тили өткүр чеченинен, айтаары ачык жетигинен, көөдөнү эң тетигинен, эң ак сөөк тектүүсүнөн, найзасы таамай эптүүсүнөн болуум менен бирге, түрк, түркмөн-огуз, чигил, йагма, кыргыздардын калааларын жана талааларын изилдедим, алардын тилдерин жана накыл сөздөрүн зээнге туттум. Акыры алардын ар бир уруусунун тилин өтө кылдат жат кылдым, (жыйнагымды) тартибин татынакай өтө сымбат кат кылдым", - деп жорго сөз менен жазат. (4 - 28-б.)

Биринчи орунга Ысык-Көл боюн назарында туткан десек болот. Өзү чийген дүйнөнүн тегерек картасында да дүйнөнүн чордону катары Ысык-Көлдү көрсөтүп, жанындагы тегерек чекит менен билдирилген аты жок шаарлардын арасында бир гана калаанын - көл боюндагы дубандык элдин саясий жана маданий чордону болгон Барскоондун атын даана жазган.

"Диван" кириш бөлүм менен башталат. Анда түрк тилдерин үйрөнүүнүн олуттуу мааниси, бул эмгектин кимге багышталганы, автордун түрктөр жашаган өлкөлөрдү кыдырганы, китеп жазуудагы кабыл алган усулу, түрктөр колдонуп жүргөн он сегиз тамгалуу алфавит, түрктөрдүн негизги элдери жана урууларынын аттары, алардын ар кайсы чөлкөмдө жайгашуулары, алардын тилдеринин эң адепки илимий классификациясы жана ушу сыяктуу маалыматтар камтылат. "Дивандын" негизги бөлүгү сөздүк тартибинде түзүлүп, сегиз баптан ("китаб") турат. Айрым маалыматтар боюнча анда түркий элдердин тилдеринен иргелип алынган 7500 термин чагылдырылган. Түркчө сөздөр уңгусунун алфавиттик ырааты боюнча өз-өз уяларына жайгаштырылып, ар бир сөздүн арабча котормосу берилген. Чыгармада дастандардан үзүндүлөр, поэтикалык тексттер, аңыз-уламыштар, жыл мезгилдери жөнүндө материалдар чагылдырылган.

Махмуд сөздүгүнүн дагы бир адабий булак катары кызыгы - айрым беттеринде ар түрдүү аңыз-уламыштардын орун алышы. Биз төмөнкү бир аңыздын мазмунуна токтоло кетели: Карахан уулунун бир жашка толгондугуна байланыштуу эл-журтун жыйып, чоң той берип, баласына ысым бермек болот. Тойго келген калктын эч кимиси үн катпай

турганда "Менин атымды Огуз деп койгула" деп наристенин өзү сүйлөйт. Балага ак бата менен атын коюп беришет, ушундан улам анын тукуму көбөйүптүр деген имиш бар.

Сөздүктө жыл мезгилинин ар бирине - жаз, жай, күз, кышка токтолуп, ар биринин бөтөнчөлүктөрүн ачып берет. Бирок ошентсе да "Сөздүктө" жаздын адам өмүрү жана табият үчүн эң маанилүүлүгү, өтө артыкчылыгы, ролу көтөрүңкү тон менен сыпатталат. Жаз - дүйнөнүн, жашоонун символу. Жаз - жаңылануунун, тазалануунун, жашылдануунун символу.

Жер жибип, кар, муз эриди,
Тоо суулары ага баштады.
Көгүлтүр булут көтөрүлүп,
Көк асманда кайыктай сүздү.
Колот, сайга суу толду,
Тоолор башын закым чалды,
Бак-дарактар жаанга жуунуп,
Ажайып кооздук нурланды.
Түрлүү түстө каз-катар,
Байчечекей жайнады.

Махмуд Кашгаринин "Сөздүгүнүн" поэтикалык тексттери, жанрдык түзүлүшү, формалары, көркөмдүк стили, ар кыл тематикалары менен кыргыз эл ырчыларынын көркөм дүйнөсүнөн көп окшоштуктарды, жалпылыктарды табууга болот. Биз "Сөздүктөн" мындай саптарды окуйбуз:

Ук, эне-атаны,
Сөздөрүн кадырла.
Бой көтөрүп кутурба.
Такыр айтпа суук сөз,
Кара ниет, жүзсүз сараңга,
Жагымдуу, ак көңүл бол,
Калсын атың көп жылга.
Жолдошунду урмат кыл,
Башкаларга жүздөнбө.

"Сөздүктө" адамга насыят айтуунун тематикалары да, мазмуну да көп кырдуу болгондуктан, айрымдарын көңүлгө түйүп көрөлү:

Келсе эгер үйүңө азгын карып мейман,
Бар нерсеңди кой алдына болгун мээрман.
Сараң үй ээси мейманын ууру тутар,
Бергенин милдет кылып жүзгө ураар.
Сук адамдар мал-мүлккө умтулар, өлүмтүккө ташталгандай кузгундар.
Коңшу-колоң, тууган урук,
Көрсүн сенден жакшылык. (2 - 18-б.)

"Сараң - санга кошулбас", "Көздөн кетсе, көңүлдөн да кетет", "Кулак укса, көз көрөр", "Көз көрсө, жүрөк угар", "Көп сүйүнсөң, катуу өкүнөсүң", "Катуу кубангандын кайгысы да катуу", "Эрдин башын муң чалар, тоонун башын жел чалар", "Башка түшкөн кайгы катып калбайт", "Атасы жакшы адамга бак конот", "Түрүнө караба, касиетине кара", "Отту жалын менен өчүрбөйт", "Билимиңди элиңе жай". "Сөздүктөгү" насааттарда кездешкен көл, саман, арпа, от, ит, алп, талкан, сүзмө, мончок, камчы, айран, укурук,

көмөлдүрүк, балык, куш, булут, сеп, сагызган, кузгун, кулак, билик, эчки ж.б. ушул сыяктуу лексикалык курамдын көпчүлүгү бүгүн да эч кандай өзгөрүүсүз тилибиздин адабий нормасында активдүү колдонулуп келе жатат.

Чыгарманын артыкчылыгы дагы мында турат - ар бир сөздүн түшүндүрмөсүнө үлгү катары адабий ар түрдүү жанрдагы тексттерди кеңири пайдаланууга мүмкүнчүлүктөр түзгөндүгүндө. "Сөздүктөн" түрк элдеринин жылдыздардын жана планеталардын кыймылынын негизинде жыл, ай саноо көз караштарынын системасына байланыштуу уламышты кездештирүүгө да болот. Уламыш боюнча түрк хандарынын бири курултай жыйнап, мезгилди бөлүү үчүн ар бир жылга өзгөчө ат берүүнү сунуш кылат да, жан жөкөрлөрүнө жапайы жан-жаныбар, айбанаттарды Иле суусун көздөй айдоого буйрук берет. Кайсынысы суудан сүзүп чыкса, катары менен ат берүүнү чечишет. Уй биринчи Иледен сүзүп жээкке чыгайын деп калганда, анын башына билинбей отуруп алган чычкан биринчи секирип түшөт. Ошентип, 12 жылдык цикл чычкандан башталып калган, ал эми калганы уй, барс, коён, балык, жылан, жылкы, кой, маймыл, тоок, ит, кийик болуп суудан сүзүп чыкканы боюнча жайгашкан. Кашгаринин жазганы боюнча түрктөр айбанаттардын аталышына байланыштуу кандайдыр бир касиетти көрүшөт. Уй жылы болгондо согуштар чыкса, тоок жылында тамак-аштар көп болот ж. б.

Сөздүк өзбек, түрк, уйгур, казак, орус, немис, англис тилдерине которулган. Кыргыз тилине 2011-жылы гана сөздүктү араб тилинен которушуп, редакциялап басмага даярдаган ф.и.д. профессор Т. Токоев жана арабист К. Кошмоков чоң эмгек жасашты.

Кыскача жыйынтыктасак, Махмуд Кашгаринин бул эмгеги, академик А.Н. Кононов адилет белгилегендей, "...бир катар түркий тилдердин фонетикасы, грамматикасы жана лексикасын өтө дилгир жана өтө кылдат байкоолорунун сөздүн толук маанисиндеги алтын бүртүкчөлөрүнөн болуп, ошондой эле хакандык (кара кагандык) түрктөр, түркмөндөр, огуз, йагма, чигил, кыргыздар тууралуу баа жеткис лингвистикалык, этнографиялык, фольклордук, географиялык, тарыхый маалыматтарды биздин заманга жеткирип берген бирден-бир турпатка ээ чыгарма болуп эсептелет" (Сов. тюркология.- 1972.- № 1.-16-17-бет).

"Сөздүк" лингвистикалык, тарыхый, этнографиялык гана илимий булак эмес, түрк элинин адабий чоң эстелиги, түрк элинин жашоосундагы чыныгы энциклопедиялык эмгек болуп саналат. Кашкарлык Махмуд 1029-жылы туулуп, 1126 жылы 97 жаш курагында дүйнөдөн кайткан.

Текстен кийинки тапшырмалар:

1. Текстти окуп, андан кандай таасир алганыңарды айтып бергиле.
2. Эмне себептен көп элдерде бири-бирине окшош макалдар, уламыштар бар? Мисал келтиргиле.
3. Берилген сүйлөмдөрдү тексттин мазмунуна карата толуктагыла:
 - Өзүм анык таза тилде...
 - Түркий элдеринин, анын ичинде...
 - Кашгари сөздүгүндө дагы бир адабий булак катары...
 - Чыгарманын артыкчылыгы дагы мында...
 - Айрым маалыматтар боюнча анда түркий элдердин...
4. Тексттеги адаштырылып берилген үч макалды мааниси боюнча таап, иретке келтиргиле: адам, арстан, чычкан, аласы, эр, жылкы, аты, ичинде, картайса, куш, ийнин, сыртында, күз өтөр, канаты, менен.

5. Махмуд Кашгаринин бул эмгеги жалпы түрк элдеринин тарыхына, тилине, турмушуна кандай салым кошо алды? Ой бөлүшкүлө.

6. Биз 21-кылымда жашап жатып, Махмуд Кашгаринин 11-кылымда жазылган эмгегин эмне үчүн билишибиз керек? Ой жүгүртүү.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Камбаралиева У., Кыргыз тили. Академиялык окууда жана жазууда, Бишкек, 2020.
2. Кашгари М. Түрк тилдеринин сөздүгү, Бишкек, 2011.
3. Чороев Т.К., Махмуд ибн Хусейин ал-Кашгари жана анын "Түркий тилдер сөз жыйнагы", Фрунзе, 1990.
4. Шульгина Л.А., Келечек үчүн диалог, Бишкек, 2010.